

Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

I

Ο Περικλής Γρηγοριάδης (1850-1881)¹ ανήκει σχεδόν στους αφανείς εκπροσώπους της νεοελληνικής φιλοσοφίας του περασμένου αιώνα. Πέθανε πολύ νέος. Αν και το φιλοσοφικό έργο του σε σύγκριση με τη σύντομη ζωή του δεν είναι ασήμαντο, παρά ταύτα δεν αναφέρεται συχνά το όνομά του στα δημοσιεύματα για την ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας.

Ο Ευάγγελος Παπανούτσος στο έργο του «Νεοελληνική Φιλοσοφία»² δεν αφιέρωσε στον Γρηγοριάδη ούτε μία σειρά. Βέβαια το έργο του Παπανούτσου έχει τον χαρακτήρα ενδεικτικής επιλογής κειμένων νεοελληνικής φιλοσοφίας αν και οι εισαγωγές έχουν ως στόχο να παράσχουν γενική εικόνα της νεοελληνικής φιλοσοφίας. Οι αναφορές του Παπανούτσου αποτελούν σημεία που μας επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε τις προοπτικές της νεοελληνικής φιλοσοφίας, δεν αποτελούν όμως τα αποκλειστικά ρυθμιστικά στοιχεία για την περαιτέρω έρευνα της ιστορίας της νεοελληνικής φιλοσοφίας. Επομένως δεν πρέπει να συμπεράνουμε ότι όσοι αναφέρονται είτε διεξοδικά είτε σύντομα από τον Παπανούτσο είναι οπωσδήποτε μείζονος ή ελάσσονος σημασίας αντίστοιχα, ούτε πάλι ότι όσοι δεν αναφέρονται από τον Παπανούτσο δεν αξίζει να μνημονεύονται.

1. Για τον Π. Γρηγοριάδη βλ. και: 'Ι. Πανταζίδης, Χρονικόν τῆς πρώτης πενηκονταετίας του 'Ελληνικοῦ Πανεπιστημίου κατ' ἐντολήν τῆς 'Ακαδημαϊκῆς Συγκλήτου καὶ δαπάνῃ τοῦ 'Εθνικοῦ Πανεπιστημίου. 'Αθήνησι, 1889 Πίναξ Γ'. - Πανελλήνιον Λεώκιωμα 'Εθνικῆς 'Εκατονταετηρίδος 1821-1921 τόμ. Γ'. 'Επιστῆμαι. 'Εν 'Αθήναις, 1925 σ.23.- Γρηγοριάδης Περικλῆς, ἄρθρο στη Μεγάλῃ 'Ελληνικῇ 'Εγκυκλοπαιδείᾳ. 'Αθήναι, χ.χ. τόμ. 8, σσ. 718-719. - Μ. Κισσάβου, 'Η φιλοσοφία ἐν 'Ελλάδι ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως τοῦ 'Εθνους. 'Εν 'Αθήναις, 1951 σσ. 56-57. - G. E. Voumylinopoulos, Bibliographie critique de la Philolosophie Grecque depuis la chute de Constantinople a nos jours 1453-1953. Athènes, 1966 σ. 148. — Βλ. και το σύντομο ἄρθρο του F. Weber, Grigoriadis P., στο: Enciclopedia Filosofica. Firenze, 1982 (επηρεξημένη ανατύπωση της β' ἐκδόσεως) τόμος 4, στήλη 52. Π. Χριστοπουλος, Προλογικὸ Σημείωμα, στο: Π. Γρηγοριάδης, 'Η 'Ιερὰ Μονὴ τοῦ Σινᾶ. 'Επανεκδίδεται δαπάνῃ μὲν τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς Σινᾶ ἐπιμελεῖα δὲ τοῦ Παναγ. Φ. Χριστοπούλου. 'Εν 'Αθήναις, 1978 σσ. VII-XI. - Γ. 'Αποστολοπούλου, Ο Περικλῆς Γρηγοριάδης και η ιστορία της φιλοσοφίας ως επιστήμη, στο: Πρακτικὰ του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν. Καλαμάτα, 7-16 Σεπτεμβρίου 1985 (υπὸ ἐκδόσει).

2. Εὐ. Παπανούτσος. Νεοελληνική Φιλοσοφία. 'Αθήναι, 1956, ανατυπώσεις χ.χ.

Ο Περικλής Γρηγοριάδης υφηγητής και στη συνέχεια καθηγητής της ιστορίας της φιλοσοφίας¹ στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών ασχολήθηκε με τη φιλοσοφία του Πλάτωνος και με το πρόβλημα της ιστορίας της φιλοσοφίας ως πραγματικού γεγονότος και ως επιστημονικού ερευνητικού κλάδου, ενώ εξάλλου παρουσίασε και μη φιλοσοφικό έργο². Η ανασυγκρότηση της βιογραφίας του Γρηγοριάδου, που γίνεται στα επόμενα σύμφωνα κυρίως με ένα άγνωστο βιογραφικό σημείωμα και με στοιχεία από τα Αρχεία των Πανεπιστημίων Leipzig ((Λειψίας) και Göttingen (Γοττίγγης)³, μας επιτρέπει να συμπληρώσουμε τις γνώσεις μας για τη ζωή του Γρηγοριάδου και να αποτιμήσουμε πιά συγκεκριμένα τη σημασία του έργου του για τη νεοελληνική φιλοσοφία.

II

Το βιογραφικό σημείωμα («Vita») είναι γραμμένο από τον ίδιο τον Γρηγοριάδη στη λατινική γλώσσα. Είναι η σύντομη αυτοβιογραφία του και υποβλήθηκε χειρόγραφα από τον ίδιο τον Γρηγοριάδη στο Πανεπιστήμιο της Γοττίγγης στις 25 Οκτωβρίου 1878 μαζί με άλλα δικαιολογητικά για την ανακήρυξή του σε διδάκτορα φιλοσοφίας. Σήμερα σώζεται στο Αρχείο του Πανεπιστημίου της Γοττίγγης μαζί με τα υπόλοιπα έγγραφα τα σχετικά με την ανακήρυξη του Γρηγοριάδου σε διδάκτορα φιλοσοφίας.

Σύμφωνα με το βιογραφικό σημείωμα που δημοσιεύεται στο τέλος αυτής της μελέτης ο Γρηγοριάδης γεννήθηκε το 1850 στην επαρχία Γορτυνίας⁴ του νομού Αρκαδίας, αλλά ο ακριβής τόπος γεννήσεως, δηλ. η πόλη ή το χωριό, δεν αναφέ-

1. Σύμφωνα με τον Πανταζίδη ό.π. ο Γρηγοριάδης ήταν υφηγητής και κατόπιν καθηγητής της ιστορίας της φιλοσοφίας, και αυτό είναι το ακριβέστερο. Στο περιοδικό 'Αθηναίον, 'Αθήναι 8 (1879) σ. 466 αναφέρεται ως υφηγητής της ιστορίας της φιλοσοφίας και ό.π. 9 (1880) σ. 339 ως καθηγητής της ιστορίας της φιλοσοφίας. Αντίθετα ως καθηγητής της φιλοσοφίας αναφέρεται π.χ. στην εφημερίδα *Αιών*, 'Αθήναι, 1.1. 1882 σελ. 1 σ. 3 και στο περιοδικό 'Εσπερος, *Λειψία*, Α' (1881-1882) τεύχος 13, 1/13 Νοεμβρίου 1881 σ. 206.

2. Εργογραφία βλ. Χριστόπουλος ό.π. σσ. VII-VIII. Σε όσα αναφέρονται εκεί, πρέπει να προστεθεί και η μετάφραση του άρθρου του W. Wundt, *Περί τής νυν καταστάσεως τής φιλοσοφίας έν Γερμανία*. Μετ. Π. Γρηγοριάδου, στο: Πλάτων, 'Αθήναι, 2 (1880) σσ. 161-176 και 209-228. Το πρωτότυπο είναι: W. Wundt, *Philosophy in Germany*, στο: *Mind*, Oxford, 2 (1877) σσ. 493-518.

3. Το βιογραφικό σημείωμα και τα λοιπά στοιχεία από το Αρχείο του Πανεπιστημίου της Γοττίγγης δημοσιεύονται με την άδεια του Προέδρου του Πανεπιστημίου της Γοττίγγης καθηγ. N. Kamp. Τα στοιχεία από το Αρχείο του Πανεπιστημίου της Λειψίας δημοσιεύονται με την άδεια της διευθύντριας καθηγ. G. Schwendler. Εκφράζω τις θερμές ευχαριστίες μου.

4. Στο βιβλίο των επισκεπτών της Μονής Σινά ο Γρηγοριάδης έχει σημειώσει στις 15 Ιουλίου 1873: «Περικλής Γρηγοριάδης, έν Γόρτυνος τής Πελοποννήσου» σύμφωνα με το παράθεμα που έχει ο Χριστόπουλος ό.π. σ. IX.

ρεται. Σύμφωνα με τα στοιχεία που υπάρχουν τώρα στη διάθεσή μας πρέπει να δεχτούμε ότι δεν είναι ακριβές ότι ο Γρηγοριάδης γεννήθηκε το 1848¹. Όπως γνωρίζουμε από το δημοσιευμένο μητρώο του Πανεπιστημίου της Γοττιγγης² και από το αδημοσίευτο μητρώο του Πανεπιστημίου της Λειψίας³, ο πατέρας του Γρηγοριάδου ήταν υπάλληλος. Ίσως στην παιδεία που έλαβε ο Γρηγοριάδης να άσκησε επίδραση και ο θείος του Αρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας Ιωάσαφ, με τον οποίο ο Γρηγοριάδης επισκέφτηκε το καλοκαίρι του 1873 τη Μονή του Σινά⁴.

Ο Γρηγοριάδης έμαθε τα πρώτα γράμματα στην πατρίδα του και κατόπιν φοίτησε πέντε χρόνια στη Σχολή του Ιερού Κοινού του Παναγίου Τάφου, την οποία ο ίδιος αναφέρει στο βιογραφικό σημειώμά του ως «Gymnasium Hierosolymitanum». Στη συνέχεια σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών από το 1871 έως το 1873.

Αν λάβουμε υπόψη τη σειρά των δημοσιευμάτων, θα συμπεράνουμε ότι ο Γρηγοριάδης ως νεαρός φοιτητής χειριζόταν με άνεση τη γερμανική γλώσσα και είχε ενδιαφέρον και για τη λογοτεχνία. Ήδη το 1873 δημοσίευσε ελληνική μετάφραση από τη γερμανική έκδοση του ιστορικού μυθιστορήματος του ούγγρου φιλόλογου και φιλέλληνα I. R. Telfy «Οι τριάκοντα τύραννοι τῶν Ἀθηνῶν»⁵. Η γλωσσομάθειά του μαρτυρείται άλλωστε και από τη χρήση της ξένης βιβλιογραφίας για τη συγγραφή του έργου του για τη Μονή του Σινά αργότερα.

Σχετικά με την τριετία 1873-1876 ο Γρηγοριάδης δεν αναφέρει τίποτε στο βιογραφικό σημειώμά του. Γνωρίζουμε όμως ότι το 1873 επισκέφτηκε τη

1. Ότι ο Γρηγοριάδης γεννήθηκε το 1850 προκύπτει και από το αδημοσίευτο μητρώο του Πανεπιστημίου της Λειψίας του πρυτανικού έτους 1876/77 όπου αναγράφεται ότι κατά την ημέρα της εγγραφής του στις 30.11.1876 ο Γρηγοριάδης δήλωσε ηλικία 27 ετών. Βλ. σχετικά *Universitätsarchiv Leipzig (UAL), Matrikel Rektotjahr 1876/77 lfd. Nr. 235*. Το 1848 αναφέρεται ως έτος γεννήσεως του Γρηγοριάδου από τον Πανταζίδη ό.π., από την Κισσάβου ό.π. σ. 56 από τον Χριστόπουλο ό.π. σ. VII αλλά και στο άρθρο στη Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια ό.π. σ. 718.

2. Βλ. *Die Matrikel der Georg - August - Universität zu Göttingen 1837-1900* hgg. v. W. Ebel. Hildesheim, 1974 σ. 478 όπου αναφέρεται: Nr. 5737 (Nr. 20) Gregoriades Pericles phil. V[ater]: Beamter, Gortys. U[niversitäts] Z[eugnis]: Leipzig.

3. Βλ. *Universitätsarchiv Leipzig (UAL) Rektorjahr 1876/77, lfd. Nr. 235* όπου αναφέρεται: Stand des Vaters: Beamter.

4. Βλ. Χριστόπουλος ό.π. σ. VIII.

5. Οι τριάκοντα τύραννοι τῶν Ἀθηνῶν. Μυθιστόρημα I. R. Telfy. Καθηγητοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Πέστης. Μετάφρασθὲν ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ ὑπὸ Περικλέους Γρηγοριάδου. Ἐξεδόθη ὑπὸ Π. Κανελλίδου. Ἐν Ἀθήναις, τύποις «Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας» 1873 (στο εσώφυλλο 1872). το πρωτότυπο: Athens dreissing Tyrannen. Roman von J. R. Telfy. Pest, 1871. Για τα δημοσιεύματα του Telfy, τα οποία αναφέρονται σε ελληνικά θέματα βλ.: Συγγραμμάτια ελληνικά, ἂ πρότερον μὲν ἐν Ἑλληνικαῖς ἐφημερίαις συνέγραψε, νῦν δὲ ἀγομένης τῆς ἑκατονταετηρίδος τοῦ ἀνακαινισθέντος βασιλικοῦ πανεπιστημίου ἐορτῆς συλλεχθέντα ἐξέδωκεν Ἰωάννης Β. Τέλυ. Βουδαπέστησι, 1880.

Μονή του Σινά και στη συνέχεια τα Ιεροσόλυμα, όπου, όπως φαίνεται, παρέμεινε περίπου έως το φθινόπωρο του 1876¹ διδάσκοντας στη Σχολή του Ιερού Κοινού του Παναγίου Τάφου². Άλλωστε στα Ιεροσόλυμα ως καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Ιερού Κοινού του Παναγίου Τάφου εξέδωσε το 1875 το έργο του «'Η 'Ιερά Μονή τοῦ Σινᾶ»³.

Από τη συνέχεια του βιογραφικού σημειώματος προκύπτει ότι ο Γρηγοριάδης σπούδασε στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας από το 1876 έως τις αρχές του 1878. Σύμφωνα μάλιστα με τα στοιχεία του Πανεπιστημίου της Λειψίας ο Γρηγοριάδης έκανε την εγγραφή του στις 30 Νοεμβρίου 1876 και σπούδασε εκεί έως τις 15 Μαρτίου 1878⁴. Κατόπιν ο Γρηγοριάδης πήγε στη Γοττίγγη⁵ και συνέχισε εκεί τις πανεπιστημιακές σπουδές του.

Ο Γρηγοριάδης παρακολούθησε μαθήματα σχετικά με ευρύ φάσμα επιστημών και μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ήταν προσωπικότητα με πολλά ενδιαφέροντα από τα οποία όμως πρωταρχικό και σταθερό ήταν το ενδιαφέρον του για τη φιλοσοφία. Ο συνδυασμός των στοιχείων που μας παρέχει το βιογραφικό σημείωμα, των στοιχείων που υπάρχουν στο Αρχείο του Πανεπιστημίου της Λειψίας και των στοιχείων που μας παρέχει ο «Index Scholarum» του Πανεπιστημίου της Γοττίγγης για το θερινό εξάμηνο 1878 και για το χειμερινό εξάμηνο 1878/1879 μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τα μαθήματα που παρακολούθησε ο Γρηγοριάδης ως σπουδαστής στη Γερμανία.

Στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας⁶ ο Γρηγοριάδης παρακολούθησε τα εξής: Τα μαθήματα του φιλοσόφου και ψυχολόγου Wilhelm Wundt (1832-1920)⁷ «Ιστορία της νεότερης φιλοσοφίας» (χειμερινό εξάμηνο 1876/77), «Λογική και μεθοδολογία» (θερινό εξάμηνο 1877), «Φυσιολογική ψυχολογία» (χειμερινό εξάμηνο 1877/78). Τα μαθήματα του κλασικού φιλόλογου Georg Cur-

1. Βλ. Universitätsarchiv Leipzig (UAL), Matrikel Rektorjahr 1876/77, lfd, Nr. 235.

2. Βλ. Χριστόπουλος ό.π. σ. VII.

3. 'Η 'Ιερά Μονή τοῦ Σινᾶ. Κατὰ τὴν τοπογραφικὴν, τὴν ἱστορικὴν καὶ διοικητικὴν αὐτῆς ἔποψιν, ὑπὸ Περικλέους Γρηγοριάδου, Καθηγητοῦ ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Κοινοῦ τοῦ Παναγίου Τάφου. Ἐν Ἱεροσολύμοις, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τοῦ Παναγίου Τάφου, 1875 (επανέκδοση, Ἀθήναι, 1978).

4. Βλ. Universitätsarchiv Leipzig (UAL), Rep. I/XVI/VII/C Nr. 39 Bd. 1, lfd. Nr. 490.

5. Ο Γρηγοριάδης έκανε την εγγραφή του στο Πανεπιστήμιο της Γοττίγγης στις 7 Μαΐου 1878. Βλ. Die Matrikel... ό.π.

6. Για τους τίτλους των παραδόσεων, τις οποίες σύμφωνα με τη δήλωσή του παρακολούθησε ο Γρηγοριάδης βλ. Universitätsarchiv Leipzig (UAL), Rep. ό.π. Η «Vita» που σώζεται στο Αρχείο του Πανεπιστημίου της Γοττίγγης αναφέρει μόνον τα ονόματα των καθηγητών, των οποίων τα μαθήματα παρακολούθησε ο Γρηγοριάδης, δεν αναφέρει όμως τους τίτλους των μαθημάτων.

7. Σύντομη βιογραφία και αναγραφή των κυριότερων έργων βλ. στο: W. Ziegenfuss, Philosophen-Lexikon. Bd. 2. Berlin, 1950 S. 915-920.

tius (1820-1885)¹ για την «Αρχαία ελληνική γραμματική» (χειμερινό εξάμηνο 1876/77), τα μαθήματα του ζωολόγου Karl Georg Friedrich Rudolf Leuckart (1822-1898)² «Περί της καταγωγής των ειδών» (θερινό εξάμηνο 1877), τα μαθήματα του χημικού Hermann Kolbe (1818-1884)³ «Ανόργανη χημεία» (θερινό εξάμηνο 1877), τα μαθήματα του φυσιολόγου Karl Friedrich Wilhelm Ludwig (1816-1895)⁴ «Φυσιολογία» (θερινό εξάμηνο 1877 και χειμερινό εξάμηνο 1877/78), τα μαθήματα του φυσικού Wilhelm Gottlieb Hankel (1814-1899)⁵ «Φυσική, μέρος δεύτερο» (χειμερινό εξάμηνο 1877/78).

Στο Πανεπιστήμιο της Γοττίγγης ο Γρηγοριάδης παρακολούθησε μαθήματα μόνον κατά το θερινό εξάμηνο του 1878, αφού στις 25 Οκτωβρίου 1878 υπέβαλε τα δικαιολογητικά για να ανακηρυχθεί διδάκτωρ της φιλοσοφίας. Πάντως δεν αποκλείεται να παρακολούθησε ως ακροατής ορισμένα μαθήματα και κατά το χειμερινό εξάμηνο 1878/79, ίσως τα μαθήματα ψυχολογίας του Lotze. Όπως αναφέρει στο βιογραφικό σημειώμά του, παρακολούθησε τα μαθήματα του Rudolf Hermann Lotze (1818-1881)⁶ και του Julius Baumann (1837-1916)⁷ που ήταν και ένας από τους εισηγητές της διατριβής του Γρηγοριάδου. Ο Lotze και ο Baumann δίδαξαν τα εξής: Θερινό εξάμηνο 1878: Lotze⁸: «Μεταφυσική», «Πρακτική φιλοσοφία». Baumann⁹: «Λογική», «Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας». Χειμερινό εξάμηνο 1878/79: Lotze¹⁰: «Ψυχολογία», «Φιλοσοφία της θρησκείας». Baumann¹¹: «Ιστορία της νεότερης φιλοσοφίας», «Σημαντικά κεφάλαια της νεότερης παιδαγωγικής», «Επιλεγμένα κεφάλαια της καντιανής κριτικής του καθαρού λόγου».

Όπως προκύπτει από το τελικό πιστοποιητικό σπουδών (Abgangszeugnis) της 21-10-1878, που σώζεται στο Αρχείο του Πανεπιστημίου της Γοττίγγης, ο Γρηγοριάδης ήταν εγγεγραμμένος ως φοιτητής μόνον κατά το θερινό εξάμηνο του 1878 και παρακολούθησε τα μαθήματα του Lotze «Λο-

1. Για την προσωπικότητα και το έργο του βλ. το λήμμα Curtius Georg, στο: Allgemeine Deutsche Biographie Bd. 47. Leipzig 1903 σσ. 597-602.

2. Βλ. ό.π. Bd. 51. Leipzig, 1906 σσ. 672-675.

3. Βλ. ό.π. σσ. 321-329.

4. Βλ. ό.π. Bd. 52. Leipzig, 1906 σσ. 123-131.

5. Βλ. ό.π. Bd. 49. Leipzig, 1904 σσ. 757-759.

6. Βιογρ. βλ. στην Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. 52. Leipzig, 1906 σσ. 93-97.

7. Βιογρ. βλ. στο: W. Ziegenfuss, Philosophen-Lexikon. Bd. 1. Berlin, 1949 σ. 85.

8. Βλ. Index Scholarum publice et privatim in Academia Georgia Augusta per semestre aestivum a. d. XXIV. m. Aprilis usque ad d. XXIV. m. Augusti a. MDCCC-LXXVIII habendarum. Gottingae, [1878] σ. 26.

9. ό.π. σ. 27.

10. Βλ. Index scholarum publice et privatim in Academia Georgia Augusta per semestre hibernum a. d. XV. m. Octobris a. MDCCCLXXVIII usque ad d. XV. m. Martii a. MDCCCLXXIX habendarum. Gottingae, [1878] σ. 27.

11. ό.π. σ. 28.

γική» και «Πρακτική Φιλοσοφία» και του Baumann «Ιστορία της αρχαίας Φιλοσοφίας».

Το βιογραφικό σημείωμα τελειώνει με την έκφραση της ευγνωμοσύνης του Γρηγοριάδου για τους δασκάλους του. Στη συνέχεια θα προσπαθήσω να συμπληρώσω τη βιογραφία του Γρηγοριάδη με άλλα στοιχεία.

Ο Γρηγοριάδης υπέβαλε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Γοττίγγης τη διατριβή «Περὶ τῶν μύθων παρὰ Πλάτωνι»¹-που ήταν γραμμένη στα ελληνικά - και ανακηρύχθηκε διδάκτωρ της φιλοσοφίας στις 10 Νοεμβρίου 1878². Φαίνεται ότι ο Γρηγοριάδης έμεινε στη Γοττίγγη τουλάχιστον ορισμένους μήνες του 1879 για να φροντίσει για την έκδοση της διατριβής του, και κατόπιν επέστρεψε στην Ελλάδα.

Στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών υπέβαλε τη διατριβή «Περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς κατὰ Πλάτωνα»³ και ανακηρύχθηκε υφηγητής της ιστορίας της φιλοσοφίας στις 11 Μαρτίου 1880⁴. Στις 19 Μαρτίου 1880 έκανε την εναρκτήρια παράδοσή του ως υφηγητής, η οποία είχε τίτλο «Περὶ γενέσεως τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων»⁵. Την ίδια εποχή περίπου δημοσίευσε μετάφραση ενός αγγλικού άρθρου του δασκάλου του W. Wundt για τη γερμανική φιλοσοφία της εποχής εκείνης⁶. Τον ίδιο χρόνο δημοσιεύτηκε και η εισήγηση του Γρηγοριάδου για τον Μαραθέειο διαγωνισμό⁷. Ως υφηγητής ο Γρηγοριάδης δημοσίευσε κριτική⁸ για τη διατριβή που είχε υποβάλει ο ερβαρτιανός Χρήστος Παπαδόπουλος (1835-1906)⁹ για να ανακηρυχτεί υφηγητής της φιλοσοφίας.

1. Εκδόθηκε ως: Περὶ τῶν μύθων παρὰ Πλάτωνι. Ὑπὸ Περικλέους Γρηγοριάδου, Διδάκτορος τῆς Φιλοσοφίας. Ἐν Γοττίγγῃ, 1879.

2. Σύμφωνα με το έγγραφο της ορκωμοσίας (Iusiurandum) που σώζεται στο Αρχεῖο του Πανεπιστημίου της Γοττίγγης.

3. Στο περιοδικό Ἐθνησιον, Ἀθήναι, 9 (1880) στα «βιβλία νεοφανῆ» σ. 337 το έργο αναφέρεται ως «διατριβὴ ἐπὶ ὕψησιαι».

4. Πανταζίδης ό.π.

5. Αρχικά δημοσιεύτηκε στο περιοδικό Ἐθνησιον, Ἀθήναι, 8 (1879) σσ. 466-486 και 9 (1880) σσ. 51-68 και κυκλοφόρησε κατόπιν με τον ίδιο τίτλο ως ανάτυπο το 1880. Φαίνεται ότι ο τόμος του 1879 του περιοδικού κυκλοφόρησε με καθυστέρηση, γι' αυτό μπόρεσε να περιλάβει και την παράδοση του Γρηγοριάδου. Στη σ. 476 ό.π. αναφέρεται ότι η εναρκτήρια παράδοση έγινε στις 19.3.1880 ενώ το ανάτυπο αναφέρει ως ημερομηνία τις 29.3.1880.

6. Βλ. W. Wundt, Περὶ τῆς νῦν καταστάσεως τῆς φιλοσοφίας ἐν Γερμανίᾳ ό.π.

7. Κρίσις τῆς ἐπὶ τοῦ Μαραθέειου ἀγώνος Ἐπιτροπείας ἀναγνωσθεῖσα ὑπὸ τοῦ εἰσηγητοῦ Κου Περικλ. Γρηγοριάδου τῇ 28 Δεκεμβρίου 1880 ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Διδασκαλικῷ Συλλόγῳ, στο: Πλάτων, Ἀθήναι, 3 (1881) σσ. 74-98. Και ως αυτόνομο δημοσίευμα: Κρίσις Μαραθέειου ἀγώνος περὶ ὀρθῆς ἀγωγῆς και παιδείας ἐν τε τῷ οἴκῳ καὶ τῷ Σχολείῳ ὑπὸ τοῦ εἰσηγητοῦ Περ. Γρηγοριάδου. Ἐν Ἀθήναις, 1880.

8. Περὶ ἀφομοιώσεως ἐν τῷ ψυχικῷ βίῳ, Διατριβὴ ἐπὶ ὕψησιαι Χρ. Δ. Παπαδοπούλου (ὕψηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας), ἐπικρινομένη ὑπὸ Περικλέους Γρηγοριάδου (ὕψηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας). Ἐν Ἀθήναις, 1880.

9. Για τον Χρ. Παπαδόπουλο βλ. Κισσάβου ό.π. σ. 32.

Στις 6 Φεβρουαρίου 1881¹ ο Γρηγοριάδης διορίστηκε έκτακτος καθηγητής της ιστορίας της φιλοσοφίας και στις 11 Μαρτίου 1881² έκανε την εναρκτήρια παράδοσή του με τίτλο «Ἡ θέσις τῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ»³.

Ὡς έτος θανάτου του Γρηγοριάδου αναφέρεται συνήθως το 1882⁴ με τη διευκρίνιση ότι πέθανε στην Κωνσταντινούπολη. Ὑπάρχουν όμως δύο αδιάφυστες μαρτυρίες του γεγονότος ότι ο Γρηγοριάδης πέθανε το 1881. Η πρώτη μαρτυρία προέρχεται από το περιοδικό «Ἐσπερος» της Λειψίας, το οποίο ήδη στις αρχές του Νοεμβρίου του 1881 δημοσίευσε την εξής νεκρολογία: «Περικλῆς Γρηγοριάδης καθηγητής τῆς Φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, ἀπέθανεν ἐν Κωνσταντινουπόλει νεώτατος τὴν ἡλικίαν. Ἡ ἐπιστήμη ἐστερήθη ἀνδρὸς ὑποσχομένου πολλὰ»⁵. Η δεύτερη μαρτυρία προέρχεται από την εφημερίδα «Αἰὼν» (Ἀθήναι), η οποία ήδη στο φύλλο της Πρωτοχρονιάς του 1882 αναφέρει τον θάνατο του Γρηγοριάδου ως εξής: «Θανόντες κατὰ το 1881 ἐπιστήμονες: Ρουδὸλφος Ἐρμαν Λότσε, γερμανὸς φιλόσοφος, Περικλῆς Γρηγοριάδης και Φραγκῖσκος Πυλαρινός, καθηγηταὶ τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν»⁶. Ὅπως προκύπτει από όλα αυτά τα στοιχεία, ο Γρηγοριάδης πέθανε σε ηλικία 31 ετών.

III

Η ανασυγκρότηση της βιογραφίας και η σύντομη αναφορά στα έργα δείχνει ότι τα ενδιαφέροντα του Γρηγοριάδου είχαν τρία σημεία αναφοράς, τη λογοτεχνία, τη θρησκεία και τη φιλοσοφία, αλλά στο έργο του είναι διάσπαρτες οι απόψεις του για την παιδεία στην ελεύθερη Ελλάδα. Παρουσιάζεται βέβαια κάποια μετατόπιση ενδιαφερόντων από την αισθητική θεώρηση στον ορθολογικό στοχασμό. Αυτή η παρατήρηση διατυπώνεται ως μερικό συμπέρασμα που προκύπτει από τα δημοσιεύματα του Γρηγοριάδου. Ὅπως φαίνεται από τον σύντομο πρόλογο⁷ που έγραψε ο Γρηγοριάδης για την ελληνική μετάφραση του μυθιστορήματος του I. R. Telfy, ο ίδιος ενδιαφέρεται για το ιστορικό μυθιστόρημα και γνωρίζει σε γενικές γραμμές τις κατευθύνσεις του. Μάλιστα ως προς αυτό ο Γρηγοριάδης ανήκει μαζί με τον Κωνσταντίνο Κούμα⁸ και τον

1. Βλ. Πανταζίδης ό.π.

2. Βλ. περιοδ. Ἀθήναιον, Ἀθήναι 9 (1880) σ. 399.

3. Π. Γρηγοριάδης, Ἡ θέσις τῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ στο: Ἀθήναιον, Ἀθήναι, 9 (1880) σσ. 399-415 ως ανάτυπο με τον ίδιο τίτλο, Ἐν Ἀθήναις, 1881. Φαίνεται ότι ο τόμος του περιοδικού κυκλοφόρησε με καθυστέρηση και γι' αυτό μπόρεσε να δημοσιευτεῖ και η παράδοση του Γρηγοριάδου.

4. Βλ. π.χ. Πανταζίδης ό.π.

5. Βλ. Ἐσπερος, Λειψία, Α' (1881-1882) τεύχος 13 (1/13 Νοεμβρίου 1881) σ. 206.

6. Βλ. Αἰὼν, Ἀθήναι 1 Ἰανουαρίου 1882 σελ. 1 στ. 3.

7. Στο: I. R. Telfy, Οἱ τριάκοντα τύραννοι ό.π. σσ. α'-ιβ'.

8. (Chr. Wieland =) Βειλάνδου, Ἀγάθων. Μεταφρασθεὶς ἀπὸ τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα. Τόμοι 1-3. Βιέννη, 1814. (Chr. Wieland: Βειλάνδου, Τῶν Ἀβδηριτῶν ἡ ἱστορία. Μεταφρασθεῖσα ἀπὸ τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα. Τόμοι 1-2. Βιέννη, 1827.

Δρόσο Μανσόλα¹ σε εκείνους τους εκπροσώπους της νεοελληνικής φιλοσοφίας, που ενδιαφέρονταν για το ιστορικό μυθιστόρημα και μετέφρασαν οι ίδιοι ιστορικά μυθιστορήματα στα ελληνικά. Οι πρόλογοί τους στις μεταφράσεις είναι ενδεικτικοί για την απήχηση που είχαν στην Ελλάδα του περασμένου αιώνα οι ξένες θεωρίες για το μυθιστόρημα ως ιδιαίτερο λογοτεχνικό είδος.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Γρηγοριάδης αντιμετωπίζει τη θρησκεία βρίσκειται ανάμεσα στην αισθητική θεώρηση και στον ορθολογισμό, και μάλιστα φαίνεται να υπερέχει το πρώτο στοιχείο, έστω και αν ο Γρηγοριάδης παρουσιάζει την τοπογραφία, την ιστορία και τη διοίκηση της Μονής του Σινά. Πίσω από αυτό το συγκεκριμένο πλαίσιο, υπάρχει το παραστατικό στοιχείο, οι εντυπώσεις, η φυσική ομορφιά και ο υπερβατικός παραπεμπτικός χαρακτήρας της, οι δημιουργικές-αισθητικές προεκτάσεις αυτών που φαίνονται. Το βιβλίο του Γρηγοριάδου για τη Μονή του Σινά αποτελεί τελικά μια «αισθητική» δικαίωση του θρησκευτικού φαινομένου και υπαινικτικά αντιπαράκειται στην κριτική που άσκησαν στον χριστιανισμό ο D.F. Strauss και ο E. Renan², η οποία ήταν τότε και στον ελληνικό χώρο σημείο αμφιλεγόμενο.

Η έντονη στροφή προς τον ορθολογισμό παρουσιάζεται ιδίως όταν ο Γρηγοριάδης βρίσκεται στη Λειψία, όπου διδάσκει ο W. Wundt. Η προσπάθεια του Γρηγοριάδου να γνωρίσει όσο γινόταν περισσότερο όχι μόνον τη φιλοσοφία αλλά και τις ειδικές επιστήμες της εποχής του, ίσως να έχει την αφετηρία της στην επίδραση³ την οποία άσκησε στον ίδιο η προσωπικότητα του W. Wundt, ο οποίος υποστήριζε τη σύνδεση της φιλοσοφίας με τις επιμέρους επιστήμες. Δεν πρέπει άλλωστε να λησμονούμε ότι ο W. Wundt ως φιλόσοφος εκπροσωπούσε μια ρεαλιστική θεωρία για την πραγματικότητα και ότι ήταν από τους

1. (A. G. Meissner:) 'Αλκιβιάδης του Μάιζνερ. Μεταφρασθείς ελευθέως ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ παρὰ Δρόσου Μανσόλα. Τόμοι 1-4. 'Ἐν Ἀθήναις, 1837.

2. Βλ. Γρηγοριάδης, 'Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Σινᾶ ὅ.π.

3. Η επίδραση του W. Wundt στην Ελλάδα είναι ευρύτατη, αλλά δεν έχει γίνει αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας. Η παλιά μελέτη του St. Hall, Wilhelm Wundt. Der Begründer der modernen Psychologie. Übersetzt und mit Anmerkungen versehen von R. Schmidt. Leipzig, 1914 αναφέρεται με γενικό τρόπο και στην επίδραση που άσκησε ο W. Wundt σε άλλες χώρες όχι όμως και στην Ελλάδα. Μαθητές του W. Wundt υπήρξαν μεταξύ άλλων ο Γ. Βιζυηνός, ο Χρ. Ανδρούτσος, ο Δ. Γληνός, ο Θ. Βορέας και Α. Δαλέζιος, ο οποίος μετέφρασε: W. Wundt Σύστημα Φιλοσοφίας. Τόμοι Α-Β. Ἀθήναι, 1915, W. Wundt Πρωτόγονος Φιλοσοφία. Ἀθήναι, 1933, W. Wundt, Συμβολαί εἰς τὴν ψυχολογίαν καὶ ἠθικὴν. Μετ' εἰσαγωγῆς ὑπὸ δρος Ἰ. Ἀ. Βέντσελ. Ἀθήναι, 1930. Κριτικὴ στη μετάφραση του «Συστήματος φιλοσοφίας» άσκησε ο Κ. Λογοθέτης, Παρατηρήσεις εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰ. Α. Δαλεζίου μετάφρασιν τοῦ «Συστήματος φιλοσοφίας» του W. Wundt, στο: Ἀθηναῖ, Ἀθήναι, 33 (1921) σσ. 3-24. Ἄλλες μεταφράσεις: W. Wundt, Περὶ τῆς νῦν καταστάσεως τῆς φιλοσοφίας ἐν Γερμανίᾳ. Μετ. Π. Γρηγοριάδης, στο: Πλάτων, Ἀθήναι, 2 (1880) σσ. 161-176 και 209-228, W. Wundt, Ὑπνωτισμὸς καὶ ὑποβολή. Μετ. Ἰ. Α. Πολυμέρης. Ἀθήναι, 1912. Για τον W. Wundt βλ. και Θ. Βορέας, Wilhelm Wundt καὶ Hermann Ebbinghaus. Ἀθήναι, 1911.

πρωτοπόρους της ψυχολογίας ως αυτόνομης επιστήμης. Φαίνεται ότι την επιλογή των μαθημάτων του Γρηγοριάδου ίσως προσδιόρισε έμμεσα η αντίληψη του W. Wundt για την ψυχολογία ως ειδική επιστήμη που δεν στηρίζεται αποκλειστικά στη φιλοσοφία, αλλά αξιοποιεί τα πορίσματα των επιστημών που ασχολούνται με το πρόβλημα και με τις μορφές της ζωής ως βιολογικού φαινομένου, ως φαινομένου της φύσης.

Αν και ο Γρηγοριάδης δεν ασχολήθηκε με την ψυχολογία, όμως υπάρχουν ορισμένα στοιχεία που δείχνουν πόσο τουλάχιστον τον εντυπωσίασε η φυσιολογική ψυχολογία του W. Wundt. Η ψυχολογία του W. Wundt άσκησε τέτοια επίδραση στην Ελλάδα, ώστε συχνά να τονίζεται η συμβολή του W. Wundt μόνο στην ψυχολογία και να λησμονείται το φιλοσοφικό έργο του. Η αντιπαράθεση της ψυχολογίας του W. Wundt προς την ψυχολογία του Johann Friedrich Herbart (1776-1841) είχε απήχηση και στην Ελλάδα, όπου όμως ο ερβαρτιανισμός - κυρίως οι θεωρίες των μαθητών του Herbart - είχε το προβάδισμα για δεκαετίες¹.

Ο Γρηγοριάδης δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη συμβολή του W. Wundt στην ανάπτυξη της «φυσιολογικής ψυχολογίας». Ό,τι ο Γρηγοριάδης θεωρεί σημαντικό, είναι η στροφή προς τη θεμελίωση της ψυχολογίας στη φυσιολογία². «Δόκιμος φυσιολόγος» είναι για τον Γρηγοριάδη ο W. Wundt³, «μέγας φυσιολόγος» ο Hermann von Helmholtz (1821-1894)⁴, ενώ πρόδρομοι⁵ της φυσιολογικής ψυχολογίας είναι ο R.H. Lotze, ο Ernst Heinrich Weber (1795-1878) ο Gustav Fechner (1801-1887).

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Γρηγοριάδης είχε παρακολουθήσει τα μαθήματα ψυχολογίας του W. Wundt και ίσως και του Lotze. Ο Γρηγοριάδης τονίζει τη σημασία των παραδόσεων της φυσιολογικής ψυχολογίας του W. Wundt καθώς και του έργου του «Grundzüge der physiologischen Psychologie»⁶. Επιπλέον αναφέρει με σαφήνεια την κριτική και την αντιπαράθεση του Lotze προς τον Herbart και προσπαθεί έμμεσα να αποδεσμεύσει τον Lotze από τον ερβαρτιανισμό και να τον συνδέσει με την κατεύθυνση της ψυχολογίας του W. Wundt. Αλλά με τον τρόπο αυτό ο Γρηγοριάδης προσδιορίζει και τον χαρακτήρα των δικών του απόψεων για την ψυχολογία: Αποστασιοποίηση από τον ερβαρτιανισμό

1. Βλ. και την κριτική παρατήρηση του Γ. Παναγιωτίδου, 'Ιστορία της Ψυχολογίας, 'Αθήναι, 1927 σ. VIII.

2. Βλ. Π. Γρηγοριάδης, Περί γενέσεως τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων. 'Αθήνησιν, 1880 σ. 20.

3. Βλ. τη σημείωση του Γρηγοριάδου στο: W. Wundt, Περί τῆς νῦν καταστάσεως τῆς φιλοσοφίας... ὁ.π. σ. 161.

4. ὁ.π. σ. 168.

5. ὁ.π. σ. 228.

6. W. Wundt, Grundzüge der physiologischen Psychologie. Leipzig, 1874.

σμή, αποδοχή των απόψεων του W. Wundt, οι οποίες βεβαίως εκείνη την εποχή αποτελούσαν το ανώτερο επίπεδο της ψυχολογίας ως επιστήμης. Ο Γρηγοριάδης σκόπευε να παρουσιάσει σε ιδιαίτερο δημοσίευμα τις βασικές αρχές της φυσιολογικής ψυχολογίας¹, αλλά δεν πρόλαβε να πραγματοποιήσει τον σκοπό του.

Ο Γρηγοριάδης δηλώνει ότι ακολουθεί τη θεωρία του W. Wundt, είναι όμως καλά ενημερωμένος και για τον ερβαρτιανισμό, τον επικρίνει, αλλά δεν αρνείται τη συμβολή του στην ψυχολογία και στη φιλοσοφία. Έτσι δεν διστάζει να διαλύσει τυχόν εσφαλμένες εντυπώσεις ότι οι οπαδοί του Herbart δεν καλλιεργούσαν την ιστορία της φιλοσοφίας και να υπαινιχθεί κάποια κριτική εναντίον του W. Wundt που δεν αναφέρει τα αντίστοιχα έργα επειδή δεν τα εκτιμάει². Επειδή ο Γρηγοριάδης γνώριζε καλά τον ερβαρτιανισμό, μπόρεσε να διαπιστώσει ότι η υφηγεσία του Χρ. Παπαδόπουλου όχι μόνον επαναλάμβανε τις θεωρίες των οπαδών του Herbart χωρίς να διατυπώνει νέες απόψεις³, αλλά ότι πολλά σημεία της ήσαν αντιγραφή του έργου του ερβαρτιανού Wilhelm Volkman Ritter von Volkmar (1822-1877) «Lehrbuch der Psychologie vom Standpunkte des Realismus und nach genetischer Methode»⁴.

Αν λάβουμε υπόψη τα μαθήματα που παρακολούθησε ο Γρηγοριάδης καθώς και το γεγονός ότι οι καθηγητές που τα δίδασκαν ανήκουν στους σημαντικότερους εκπροσώπους της φιλοσοφίας και των ειδικών επιστημών, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Γρηγοριάδης ήθελε να συνδυάσει τα πορίσματα των ειδικών επιστημών με τη φιλοσοφική θεωρία για την πραγματικότητα. Ενδεικτικές ως προς αυτό είναι οι θεωρίες του Γρηγοριάδου για τη σχέση της φιλοσοφίας με τη νεότερη επιστήμη. Ο Γρηγοριάδης υποστηρίζει ότι η φιλοσοφία ως γενική θεωρία της πραγματικότητας αξιοποιεί τα πορίσματα των επιμέρους επιστημών για να φτάσει στις έσχατες αρχές που διέπουν το σύνολο της πραγματικότητας. Σύμφωνα με τον Γρηγοριάδη η φιλοσοφία πρέπει να αναλάβει τη διερεύνηση των ερωτημάτων που αναφέρονται στις οντολογικές και στις γνωσιολογικές προϋποθέσεις των επιστημών καθώς και στα όρια της επιστημονικής γνώσης⁵.

Ο Γρηγοριάδης αναγνωρίζει ότι η νεότερη φιλοσοφία δεν αξιοποίησε θεωρητικά τα πορίσματα στα οποία έφτασαν οι επιστήμες κατά τη νεότερη εποχή. Ο ίδιος αναγνωρίζει ότι ο γεωλόγος Bernhard von Cotta (1808-1879) έχει

1. W. Wundt, *Περὶ τῆς νῦν καταστάσεως τῆς φιλοσοφίας...* ὅ.π. σ. 228.

2. ὅ.π. σσ. 218-219.

3. Βλ. *Περὶ ἀφομοιώσεως ἐν τῷ ψυχικῷ βίῳ...* ὅ.π. σ. 50.

4. ὅ.π. σσ. 51-58. Cöthen, 1875-1876, 2η ἐκδόση του Grundriss der Psychologie vom Standpunkt des philosophischen Realismus und nach genetischer Methode. Halle, 1856.

5. Βλ. Π. Γρηγοριάδης, *Περὶ γενέσεως τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων*. Ἀθήνησιν, 1880 σ. 9.

δίκαιο, όταν γράφει ότι οι φιλόσοφοι μετά τον Kant μάλλον έβλαψαν παρά ωφέλησαν τις φυσικές επιστήμες¹. Μάλιστα ο Γρηγοριάδης επικρίνει έντονα τον Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), τον Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling (1775-1854) και τον Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) για την αρνητική στάση τους απέναντι στις φυσικές επιστήμες και παρατηρεί ότι ο Schelling και ο Hegel έκαναν λάθος, όταν προσπάθησαν να εξηγήσουν τη φύση με απριωρικές κατασκευές, και το αποτέλεσμα ήταν να φτάσουν εις «άλλοκοτόν τινα κενολογίαν»².

Με όσα αναφέρει ο Γρηγοριάδης, προσδιορίζει τα όρια του φιλοσοφικού λόγου σε σχέση με τον επιστημονικό λόγο, αλλά δεν ανυψώνει τον επιστημονικό λόγο σε αποκλειστικό παράδειγμα ορθολογικότητας ούτε ταυτίζει την επιστημονική γνώση με το σύνολο της γνώσης για την πραγματικότητα ως ολότητα. Αντίθετα ο Γρηγοριάδης υποδηλώνει ότι η γνώση της πραγματικότητας είναι προϊόν που μπορεί να προκύψει μόνον από τη διαρκή συνεργασία της φιλοσοφίας με την επιστήμη, και αποδίδει την προτεραιότητα στη φιλοσοφία.

Ο Γρηγοριάδης είχε σαφή εικόνα για την ιστορία της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας και για τα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής του. Πολλές είναι οι αναφορές του σε γνώμες φιλοσόφων όλων των εποχών, οι οποίες όμως εντάσσονται κριτικά στην ανάπτυξη φιλοσοφικών προβλημάτων. Ο Γρηγοριάδης διακρίνεται για τη συνέπεια της επιχειρηματολογίας του, για τη θεμελίωση των απόψεών του, για την κριτική και συνθετική αντιμετώπιση των φιλοσοφικών προβλημάτων. Ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα δίνουν πρωτοτυπία στον στοχασμό του και συντελούν αποφασιστικά, ώστε ο Γρηγοριάδης να μην είναι παθητικός φορέας ξένων φιλοσοφικών επιδράσεων αλλά κριτικός συζητητής σημαντικών φιλοσοφικών θέσεων, ο οποίος διαφοροποιείται από αυτές και τις χρησιμοποιεί για να φτάσει σε δικές του απόψεις. Η στάση του Γρηγοριάδου απέναντι κυρίως στη γερμανική φιλοσοφία του αιώνα του είναι χαρακτηριστική. Είναι κριτικός αλλά όχι απορριπτικός απέναντι στον Hegel, δέχεται ως ένα βαθμό τις απόψεις του Ednard Zeller (1814-1908) για την ιστορία της φιλοσοφίας και ακολουθεί ως ένα βαθμό τις απόψεις του W. Wundt για την ιδιομορφία της φιλοσοφίας.

Αναφέρθηκε ήδη η κριτική του Γρηγοριάδου στη φιλοσοφία της φύσης, που είχε διατυπώσει ο Hegel. Ο Γρηγοριάδης δεν δέχεται την ενότητα της λογικής με τη μεταφυσική³, που αποτελούσε κεντρικό εγελιανό δόγμα, αλλά υποστηρίζει την αυτονομία της λογικής ως φιλοσοφικού κλάδου. Απορρίπτει όχι

1. ό.π. σ. 18 με παράθεμα από το βιβλίο του B. von Cotta, Die Geologie der Gegenwart. Leipzig, 1876⁴, σ. 360.

2. Π. Γρηγοριάδης, ό.π. σ. 19.

3. Σύγκρ. τη σημείωση του Γρηγοριάδου, στο: W. Wundt, Περί τής νύν καταστάσεως τής φιλοσοφίας έν Γερμανία, ό.π. σ. 165.

μόνον την εγελιανή φιλοσοφία της φύσης¹ αλλά και την εγελιανή φιλοσοφία της ιστορίας της φιλοσοφίας², γιατί θεωρεί τόσο τη μία όσο και την άλλη ως απριο- ρικές κατασκευές των αντιστοιχών τομέων της πραγματικότητας, οι οποίες δεν έχουν καμιά σχέση με την αλήθεια. Έτσι απορρίπτει και την άποψη του Hegel ότι η διαδοχή των φιλοσοφικών συστημάτων στην ιστορία της φιλοσοφίας είναι η ίδια με τη λογική παραγωγή των εννοιακών προσδιορισμών της ιδέας³. Έστερα από τις αντιρρήσεις αυτές προκύπτει ότι ο Γρηγοριάδης δεν δεχόταν καθόλου την φιλοσοφική θεωρία του Hegel για την εκδίπλωση του πνεύματος και την πορεία του προς την αυτοσυνειδησία. Σε πολλά σημεία όμως ο Γρηγο- ριάδης συμφωνεί με τον Hegel σε επιμέρους θέματα της ιστορίας της φιλοσο- φίας, αλλά τα συμπεράσματά του είναι διαφορετικά, γιατί έχει την τάση να θεωρεί την ιστορία ως αγώνισμα του ανθρωπίνου πνεύματος που δεν είναι όργανο για τους σκοπούς μιας άλλης δύναμης. Ο Γρηγοριάδης δέχεται-συμφωνών- τας με τον Hegel όπως αναφέρει - ότι φιλόσοφοι είναι οι ήρωες του λόγου⁴ και χρησιμοποιεί τα επιχειρήματα με τα οποία ο Hegel υποστηρίζει τη φιλοσοφία ως νόμιμη δραστηριότητα του λόγου⁵. Σε ορισμένες περιπτώσεις επικαλείται τον Hegel ως ιστορικό της φιλοσοφίας για να υπογραμμίσει τη σημασία της φιλοσοφίας του Πλάτωνος⁶ ή του Αριστοτέλους⁷ για τη μετέπειτα εξέλιξη της φιλοσοφίας. Ο Γρηγοριάδης υποστηρίζει ότι ο Hegel είναι «είς τῶν μεγίστων ἐν τοῖς νεωτέροις θεωρητικοῖς φιλοσόφοις»⁸ και υπογραμμίζει την έντονη φι- λοσοφική παρουσία των οπαδών του Hegel⁹.

Ὡς προς την ιστορία της φιλοσοφίας ο Γρηγοριάδης δέχεται τη γνώμη του Zeller που - όπως γράφει ο ίδιος - είναι «είς τῶν κορυφαίων ιστορι- κῶν τῆς φιλοσοφίας»¹⁰, ότι η ιστορία της φιλοσοφίας έχει ως στόχο να δώσει με

1. Π. Γρηγοριάδης, Περὶ γενέσεως τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων ὁ.π. σ. 19.

2. ὁ.π. σ. 39.

3. ὁ.π. σ. 38. Ο Γρηγοριάδης παραθέτει στα γερμανικά και μεταφράζει το αντίστοιχο χωρίο. Βλ. G. W. F. Hegel, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Erster Band (= Sämtliche Werke, Bd. 17, Vierte Auflage der Jubiläumsausgabe). Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965 σ. 59.

4. Π. Γρηγοριάδης ὁ.π. σ. 34. Ο Γρηγοριάδης ὁ.π. σ. 4 παραθέτει σε μετάφραση το αντίστοιχο χωρίο του Hegel για την ιστορία της φιλοσοφίας ως πινακοθήκη των ηρώων του νοούντος λόγου, δεν υποστηρίζει όμως την άποψη του Hegel ως προς τη διαφοροποίηση του λόγου. Σύγκρ. G. W. F. Hegel ὁ.π. σ. 27.

5. Π. Γρηγοριάδης ὁ.π. σσ. 5-7 όπου χρησιμοποιούνται επιχειρήματα από τις Παρα- δόσεις του Hegel για την ιστορία της φιλοσοφίας και από την Εγκυκλοπαίδεια των Φιλοσο- φικῶν επιστημῶν σε σύνοψη και παρατίθενται και σχετικά χωρία.

6. Π. Γρηγοριάδης, Περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς κατὰ Πλάτωνα ὁ.π. σ. 3.

7. Π. Γρηγοριάδης, Οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ὁ.π. σ. 11.

8. Π. Γρηγοριάδης, Περὶ γενέσεως τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων ὁ.π. σ. 31.

9. Βλ. τις σημειώσεις του Γρηγοριάδου στο: W. Wundt, Περὶ τῆς νῦν καταστάσεως τῆς φιλοσοφίας ἐν Γερμανίᾳ ὁ.π. σσ. 218 και 220.

10. Π. Γρηγοριάδης, Περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς κατὰ Πλάτωνα ὁ.π. σ. 45.

επιστημονικά μέσα σαφή εικόνα της φιλοσοφίας κάθε φιλοσόφου, χωρίς να επέμβει για νά άρει τις εσωτερικές αντιφάσεις που τυχόν περιέχει το σύστημα κάθε φιλοσόφου¹. Το ιδεώδες της ιστορικής αλήθειας και το κριτήριο της επιστημονικής ακρίβειας αποτελούν σύμφωνα με τον Γρηγοριάδη τα βασικά γνωρίσματα της ιστορίας της φιλοσοφίας ως επιστήμης². Ο Zeller είχε κατακρίνει την άποψη του Hegel για τη συνάφεια της διαδοχής των φιλοσοφικών συστημάτων με τη λογική απαγωγή των εννοιακών προσδιορισμών της ιδέας³. Μάλιστα είχε επικρίνει τον Hegel ότι χρησιμοποιεί απριωρικές κατασκευές για την ιστορία της φιλοσοφίας⁴. Ο Γρηγοριάδης δεν αναφέρει την κριτική που άσκησε ο Zeller στον Hegel, υιοθετεί όμως τις απόψεις του Zeller και τις εντάσσει σε διαφορετικά πλαίσια επιχειρηματολογίας. Συχνά παραπέμπει στο έργο του Zeller «Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung»⁵ και γνωρίζει καλά τις αντιπαραθέσεις του Zeller προς άλλους μελετητές της ιστορίας της φιλοσοφίας⁶. Δέχεται την άποψη του Zeller ότι η ιστορία της φιλοσοφίας δεν πρέπει να άρει τις αντιφάσεις του εκάστοτε φιλοσοφικού συστήματος, αλλά να το παρουσιάσει με πιστότητα, χωρίς να επέμβει για να ενιδρύσει εσωτερική αρμονία⁷. Ο Γρηγοριάδης υποστηρίζει μια ιστορία της φιλοσοφίας⁸, που να συνδυάζει την ιστορική έρευνα με τη συστηματική θεώρηση των φιλοσοφημάτων, που θα υπηρετεί την ιστορική αλήθεια και δεν θα είναι κατασκευή που να παραποιεί την ιστορική πραγματικότητα της φιλοσοφίας.

Ως ένα βαθμό οι απόψεις του Γρηγοριάδου για την ιστορία της φιλοσοφίας περιέχουν και την ερμηνεία εγγελιανών θέσεων υπό το πρίσμα της φιλοσοφίας του W. Wundt. Αυτό συμβαίνει με τον έννοια της επιστήμης. Ενώ ο Γρηγο-

1. ό.π.

2. ό.π.

3. Βλ. E. Zeller, Die Geschichte der alten Philosophie in den letztverflossenen 50 Jahren mit besonderer Rücksicht auf die neuesten Bearbeitungen derselben, στο: τ. Ι., Kleine Schriften Bd. 1. Berlin, 1910 σσ. 1-85 εδω σσ. 52-53. Το άρθρο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1843 στα Jahrbücher der Gegenwart, όταν τυπωνόταν (βλ. ό.π. σ. 85) τó έργο του Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Bde. 1-3. Tübingen, 1844-1852, όπου (τόμ. 1 σσ. 4-5) διατυπώνεται παρόμοια κριτική εναντίον του Hegel. Για τη γερμανική «φιλοσοφία της ιστορίας της φιλοσοφίας» του περασμένου αιώνα βλ. και L. Geldsetzer, Die Philosophiegeschichte im 19. Jahrhundert. Zur Wissenschaftstheorie der Philosophiegeschichte. Meisenheim am Glan, 1968.

4. Zeller ό.π.

5. Βλ. Π. Γρηγοριάδης, Περὶ τῶν μύθων παρὰ Πλάτωνι ό.π. σσ. 29, 36, 61, τ. Ι., 'Ἡ άθανασία τῆς ψυχῆς κατὰ Πλάτωνα ό.π. σσ. 8, 26, 34-36, 39, 45, τ. Ι. Περὶ γενέσεως τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων ό.π. σσ. 15-27. Ο Γρηγοριάδης έχει υπόψη την τέταρτη έκδοση του έργου του Zeller, Leipzig 1876.

6. Βλ. π.χ. Π. Γρηγοριάδης, 'Ἡ άθανασία τῆς ψυχῆς κατὰ Πλάτωνα ό.π. σσ. 34-36.

7. ό.π. σ. 45.

8. Διεξοδική παρουσίαση του θέματος βλ. 'Αποστολοπούλου ό.π.

ριάδης παραπέμπει στον Hegel για την εξέλιξη της φιλοσοφικής γνώσης ως επιστήμη του πνεύματος, δίνει στην επιστήμη την έννοια της επιστήμης που δεχόταν ο W. Wundt¹, δηλ. της ορθολογικής επιστημονικής γνώσης των τομέων της πραγματικότητας, και έτσι παραμερίζει ακόμα μια φορά την εγγελιανή άποψη για το πνεύμα. Ο Γρηγοριάδης υιοθετεί την άποψη του W. Wundt ότι στη φιλοσοφία κάθε εποχής αντικατοπτρίζεται και επίπεδο της επιστήμης κάθε εποχής². Βέβαια ο Γρηγοριάδης μεταβάλλει την άποψη αυτή σε ρυθμιστικό στοιχείο για τη διαμόρφωση των σχέσεων της φιλοσοφίας με τις ειδικές επιστήμες. Η συσχέτιση της ιστορίας της φιλοσοφίας με την εκάστοτε ειδική επιστήμη είναι φανερή στα δύο δοκίμια του Γρηγοριάδου, τα οποία αναφέρονται σε θέματα της φιλοσοφίας του Πλάτωνος. Εκεί ο Γρηγοριάδης ακολουθεί τη μέθοδο της εσωτερικής ερμηνείας, αλλά δεν παραλείπει να συγκρίνει τις φιλοσοφικές απόψεις του Πλάτωνος με τα πορίσματα της νεότερης επιστήμης και της ψυχολογίας του περασμένου αιώνα³. Αυτή η σύνδεση του επίκαιρου στοιχείου με το ιστορικό παρουσιάζεται και σε συγκρίσεις των απόψεων άλλων φιλοσόφων, π.χ. του Δημοκρίτου με τον νεότερο υλισμό και με τη νεότερη φυσική⁴. Έτσι ο Γρηγοριάδης κατορθώνει να επικαιροποιήσει τα προβλήματα που είχαν θέσει οι αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι και να δείξει και τη διαχρονικότητα των φιλοσοφικών προβλημάτων γενικότερα.

IV

Το φιλοσοφικό έργο του Περικλέους Γρηγοριάδου αναφέρεται στην ιστορία της φιλοσοφίας. Οι δύο εναρκτήριες παραδόσεις του αναφέρονται σε προβλήματα φιλοσοφίας της ιστορίας της φιλοσοφίας και τα δύο δοκίμιά του αναφέρονται σε προβλήματα της φιλοσοφίας του Πλάτωνος. Ο Γρηγοριάδης έχει σαφή γνώση των μεθοδολογικών προβλημάτων της ιστορίας της φιλοσοφίας και των προβλημάτων που αναφέρονται στη θεμελίωση της ιστορίας της φιλοσοφίας ως επιστημονικού κλάδου. Τα προβλήματα που απασχολούν τον Γρηγοριάδη είναι χαρακτηριστικά για τη νεοελληνική φιλοσοφία του περασμένου αιώνα. Η φιλοσοφική διερεύνηση των προβλημάτων της φιλοσοφίας του Πλάτωνος δεν απασχολεί μόνον ορισμένους Έλληνες που υποβάλλουν σε ξένα πανεπιστήμια εναίσιμες διατριβές για θέματα της φιλοσοφίας του Πλάτωνος⁵,

1. Βλ. Π. Γρηγοριάδης, *Περί γενέσεως τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων* ό.π. σσ. 12 και 17.

2. ό.π.

3. Βλ. Π. Γρηγοριάδης, *Περί άθανασίας τῆς ψυχῆς κατά Πλάτωνα* ό.π. σσ. 6, 11 15.

4. Βλ. Π. Γρηγοριάδης, *Οί Έλληνες έν τῇ φιλοσοφίᾳ* ό.π. σσ. 8-9.

5. Εκτός από τη διατριβή του Γρηγοριάδου βλ. π.χ. και Μ. Αύθεντόπουλος, *Συμβολαί είς την θεωρίαν τῆς έμπνεύσεως και ιδιοφυίας κατά Πλάτωνα και Άριστοτέλη*, Έν Κωνσταν-

αλλά συνδέεται και με την εξέλιξη του επτανησιακού εγελιανισμού¹. Η ιστορία της φιλοσοφίας είναι επίσης ένα σημαντικό ερώτημα - ίσως το σημαντικότερο - της νεοελληνικής φιλοσοφίας του περασμένου αιώνα. Συχνά οδήγησε στο ερώτημα για την ιδιομορφία και για τη σημασία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και σε συγγραφή δοκιμίων που παρουσιάζουν την εξέλιξή της. Στις περιπτώσεις αυτές διαπιστώνεται βέβαια ο απόηχος του ιστορισμού που συχνά ως κριτική αντιπαράθεση στη φιλοσοφία του Hegel και στις απόψεις του για τη γνώση της ιστορικής πραγματικότητας ήταν ένα από τα γνωρίσματα της γερμανικής φιλοσοφίας του περασμένου αιώνα.

Αλλά στην Ελλάδα το ερώτημα αυτό συνδεόταν με τον προσδιορισμό της θέσης της νεότερης Ελλάδας στην ιστορία και βέβαια και στην ιστορία της φιλοσοφίας. Συνδεόταν όμως και με την υποστήριξη του δικαιώματος της νεότερης Ελλάδας να είναι ελεύθερη. Η ελευθερία στις επιχειρηματολογίες αυτές δεν συνδεόταν μόνο με το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των λαών αλλά και με την προσφορά της Ελλάδας στον πολιτισμό και προβαλλόταν έτσι η ελευθερία ενός πολιτιστικού έθνους (Kulturnation). Ο Γρηγοριάδης δεν είναι ξένος προς τις ιδέες αυτές. Ο τελικός στόχος της έρευνάς του δεν είναι η μουσειακή συντήρηση της ιστορίας του παρελθόντος, αλλά η δυνατότητα δημιουργίας νεοελληνικής φιλοσοφίας², ως συνέχειας της μέχρι τότε ιστορίας της ελληνικής φιλοσοφίας. Ο Γρηγοριάδης δεν αρνείται την αξία της επιστημονικής γνώσης της ιστορίας της φιλοσοφίας, αναγνωρίζει την επενέργεια της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας στη μετέπειτα εξέλιξη της φιλοσοφίας, θέτει όμως ως προοπτική της νεοελληνικής φιλοσοφίας το μέλλον με παράλληλη αξιοποίηση του ιστορικού παρελθόντος.

τινουπόλει, 1889. Χρ. 'Ανδρούτσος, Τὸ κακὸν παρὰ Πλάτωνι. Τμήμα Α'. 'Εννοια τοῦ κακοῦ. 'Εν Ἀθήναις, 1896. Και οι δύο είχαν υποβληθεῖ ως εναίσιμες διατριβές στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας.

1. Βλ. π.χ. τις σχολιασμένες μεταφράσεις των διαλόγων του Πλάτωνος Παρμενίδης και Τιμαίος από τον Παύλο Κ. Γρατσιάτο ('Αθήναι, 1912). Για το θέμα βλ. Γ. 'Αποστολοπούλου, Μνήμη Παύλου Κ. Γρατσιάτου (1843-1917), στο: Νέα 'Εστία, 'Αθήναι, Τόμος 115ος, τεύχ. 1359, σσ. 223-226 εδῶ σσ. 224-225.

2. Βλ. Π. Γρηγοριάδης, Οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ὀ.π. σσ. 17-19.

Jollingae die XXVI. Octobris an. MDCCCLXXXVI

Vita

Ego Pericles Gregoriades die XVI m Julii anni
MDCCCXIII patre Gregorio et matre Parascuava
Gortyie Peloponnesi natus sum. Fidei
addictus sum Praecocatholicae. Primus
Literarum elementis domi imbutus, Gymna-
sion Hieridilymitanum per quinque an-
nos frequentavi. Deinde per quatuor
semestria, annos MDCCCLXXI - III Universi-
tatem Atheniensem frequentavi, ab
ordine philosophorum inseriptus sum.
Anno MDCCCLXXXVI Universitatem
Lipsiensem adi ibique per triq-
mestria viros illusterrimos Wundt,
Cartas, Leukhart, Kolbe, Ludwig et
Hartkel audivi. Semestre graduum
anni currentis Jollingae transigens viros
illust. in Academia Jergoi Augusti le-
gentes audivi Telze et Baumann,
quibus viris omnes maxime de me meritis
summas quas possum gratias ago sem-
perque habeo.

GEORGIA APOSTOLOPOULOU

DAS LEBEN UND DAS WERK VON PERIKLES GREGORIADES

(Zusammenfassung)

Der Philosophiehistoriker Perikles Gregoriades (1850-1881) war für kurze Zeit Dozent und anschliessend Professor an der Universität Athen. Aus seiner Biographie, die hier aufgrund von Sekundärliteratur und Materialien aus den Universitätsarchiven von Göttingen und Leipzig dargestellt wird, ergibt sich, dass Gregoriades W. Wundt und bedeutende Naturwissenschaftler in Leipzig R. H. Lotze und J. Baumann in Göttingen gehört hatte. Die Thematik der Werke von Gregoriades lässt eine Interessenverschiebung von der literarisch - ästhetischen Betrachtung zum Rationalismus vermuten, die sich in Leipzig unter dem Einfluss von W. Wundt vollzogen hat. Gregoriades versteht die Philosophie als eine Theorie der Wirklichkeit, die auch die Ergebnisse der Spezialwissenschaften in sich aufnimmt, um zu den Prinzipien des Seienden zu gelangen. Ausserdem hat nach ihm die Philosophie die Aufgabe, die Frage nach den Grundlagen nach den Grenzen der wissenschaftlichen Erkenntnis zu beantworten.

In seinen philosophischen Werken behandelt Gregoriades Probleme aus der Philosophiegeschichte: Die Mythen bei Platon, die Unsterblichkeit der Seele bei Platon, die Entstehung der philosophischen Systeme, die Stellung der Griechen in der Geschichte der Philosophie. Gregoriades kritisiert Hegels Auffassung von der Geschichte der Philosophie, erkennt aber Hegels philosophische Leistung an. Er folgt mehr Zeller, wenn er die Geschichte der Philosophie als historische Wissenschaft versteht, die von der historischen Methode Gebrauch macht. Er neigt jedoch dazu, einige Auffassungen Hegels im Licht der Philosophie W. Wundts positiv zu interpretieren. In seinen Abhandlungen über Platon folgt er den Prinzipien der immanenten Interpretation. Zugleich aktualisiert er Platons Auffassungen durch Bezug auf ihre Wirkungsgeschichte und auf wissenschaftliche Positionen der Neuzeit. Gregoriades sieht den grossen Wert der Geschichte der griechischen Philosophie für das moderne Griechenland in ihrer Anwendung zur Herausbildung einer selbständigen neugriechischen Philosophie.

ΤΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ («VITA») ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Gottingae die XXV m. Octobris an. MDCCCLXXVIII

V i t a

Ego Pericles Gregoriades die XVI m. Julii anni MDCCCL patre Gregorio et matre Paraskeuae Gortyne Peloponnensi natus sum. Fidei addiccus sum Graecocatholicae. Primis literarum elementis domi imbutus, Gymnasium Hierosolymitanum per quinque annos frequentavi. Deinde per quatuor semestria, annos MDCCCLXXI-III Universitatem Atheniensem frequentavi, ubi ordine philosophorum inscriptus sum. Anno MDCCCLXXVI Universitatem Lipsiensem adii ibique per tria semestria viros illustrissimos Wundt, Curtius, Leuckart, Kolbe, Ludwig et Hankel audiui. Semestre aestivum anni currentis Gottingae transigens viros illustr. in Academia Georgia Augusta legentes audiui Lotze et Baumann, quibus viris omnibus maxime de me meritis summas quas possum gratias ago semperque habebo.

Πηγή: Universitäts - Archiv Göttingen